

જાતિ અને સામાજિક સશક્તિકરણ પર મનરેગાની અસર

ફાલ્ગુની એ. પંડ્યા
સંશોધક, ગુજરાત યુનિવર્સિટી

સાર

મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ બાંધકામ અધિનિયમ (મનરેગા), ભારત સરકારની મુખ્ય ગ્રામીણ રોજગાર યોજના ફેબ્રુઆરી 2006 માં શરૂ કરવામાં આવી હતી. તે સૌથી મોટો અને મહત્વાકાંક્ષી સામાજિક સુરક્ષા અને જાહેરકાર્યનો કાર્યક્રમ છે. આ પેપરનો ઉદ્દેશ મનરેગામાં મહિલાઓની ભાગીદારીની તપાસ કરવાનો છે અને તેના કાર્યક્રમ કાર્ય માટે થોડા સૂચનો પૂરા પાડ્યા છે.

તેના અમલના સાત વર્ષ પછી, મનરેગાના મૂળ સિદ્ધાંતો અને ઉચ્ચ સંભાવનાઓ સારી રીતે સ્થાપિત થઈ છે. આ હકીકત એ છે કે દેશના તમામ ગ્રામીણ ઘરોમાંથી એક ચોથા ભાગ (25%) દર વર્ષે આ કાર્યક્રમમાં ભાગ લે છે, તે તેની પ્રચંડ લોકપ્રિયતાની સાક્ષી છે. 47% ની રાષ્ટ્રીય ભાગીદારી દર સાથે, પુરાવા સૂચવે છે કે મહિલાઓ અન્ય કામો કરતા આ યોજનામાં વધુ સક્રિય રીતે ભાગ લે છે. સંશોધન એ પણ સૂચવ્યું છે કે મનરેગા એ સ્ત્રીઓ માટે એક મહત્વપૂર્ણ કાર્ય તક છે કે જેઓ અન્યથા બેરોજગાર અથવા અગમ્ય રહી હોત. પ્રારંભિક તારણો સૂચવે છે કે મનરેગાને કારણે ચૂકવણી કરેલા કામની વધતી પડોંચ હતી

એક મહિલા સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ અને સામાન્ય પર સકારાત્મક અસર સુખાકારી. વિવિધ અભ્યાસના તારણોમાં એમ પણ જોવા મળ્યું છે કે મનરેગા પછીની મહિલાઓએ તેમના વેતન પર વધુ નિયંત્રણ રાખ્યું છે અને તેઓ નાના દેવાની ચૂકવણી કરવા, તેમના બાળકોના ભણતર માટે ચૂકવણી અને તબીબી ખર્ચ વગેરે પર ખર્ચ કરી રહ્યા છે. સમુદાય આધારિત સંસ્થાઓ દ્વારા મહિલાઓની ગતિશીલતામાં સુધારો થયો છે અને જાગૃકતા પેદા કરી, અને યોજનાના તમામ પાસાઓમાં મહિલાઓની ભાગીદારી વધારવામાં ફાળો આપ્યો. મહિલાઓ કુદરતી સામાન્ય સંપત્તિ સંસાધનો જેવા કે પાણી, બળતણ, વગેરે પર ખૂબ આધાર રાખે છે, અને મનરેગા કુદરતી સંસાધનોના પુનર્જીવનમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, તેથી આ યોજના સ્ત્રીઓ માટે આજીવિકા સુરક્ષાને મજબૂત બનાવતી હોય તેવું લાગે છે. આ વર્તમાન પેપર બતાવે છે કે સામાજિક અવરોધો અને મોટે ભાગે ઉત્તરાંચલ રાજ્યમાં અને ગુજરાત રાજ્યમાં ખૂબ વધારે મહિલાઓ માટે ઉપલબ્ધ વૈકલ્પિક નોકરીઓને કારણે મનરેગામાં મહિલાઓની ભાગીદારી ખૂબ ઓછી છે. આ પેપરમાં સૌ પ્રથમ 2010-11 થી 2013 ના નાણાકીય વર્ષોમાં દરેક રાજ્યમાં કુલ રોજગાર મેળવવામાં મહિલાઓની ટકાવારીની ભાગીદારી રજૂ કરવામાં આવી છે

મુખ્ય શબ્દો: ગ્રામીણ રોજગાર, સશક્તિકરણ, મનરેગા, મહિલાઓની ભાગીદારી

૧. પરિચય

લિંગ એ ભારત જેવા દેશોના વિકાસ અને વિકાસ માટે અનિવાર્ય દબાણ પરિબળ છે. ભારતમાં, મહિલાઓ ક્રમશઃ વસ્તી ગરીબ વસ્તીનો મોટો હિસ્સો છે. તેઓ જીવનની નબળાઈઓનો સામનો કરી રહ્યા છે. લિંગ ભેદભાવ શિક્ષણ, રોજગાર, સંપત્તિ અને સંસાધનો ઉપર નિયંત્રણ, જાહેર, રાજકીય અને ઘરગથ્થુ ક્ષેત્રોમાં નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં સામેલ થવાની બાબતમાં છે.

મહિલાઓને ગરીબી અને જીવનની નબળાઈથી ઉત્થાન માટે સરકારે વિવિધ યોજનાઓ ઘડી છે. આ પ્રકારનો એક મહિલા મૈત્રીપૂર્ણ કાર્યક્રમ રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી અધિનિયમ (એનઆરઈજીએ) છે, જેનો અમલ 2005 માં કરવામાં આવ્યો હતો. 7 સપ્ટેમ્બર, 2005 ના રોજ, નરેગાને 7 મી સપ્ટેમ્બર, 2005 ના રોજ ભારતના ગેઝેટ અસાધારણ સૂચના દ્વારા સૂચિત કરાયું હતું. ત્યારબાદ, આ અધિનિયમનું નામ આપવામાં આવ્યું મહાત્મા ગાંધી પછી અને હવે તે મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી અધિનિયમ (મનરેગા) તરીકે ઓળખાય છે. રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી અધિનિયમ (નરેગા) એ સ્થાપના પછીથી ઘડવામાં આવેલ એક સૌથી પ્રગતિશીલ કાયદો છે. નરેગા હેઠળ, મહિલાઓને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવશે જેમ કે ઓછામાં ઓછી એક તૃતિયાંશ લાભાર્થીઓ એવી મહિલાઓ હશે કે જેમણે યોજના હેઠળ નોંધણી કરાવી અને કામ માટે વિનંતી કરી હોય. ગામડાઓમાં વાજબી વેતન પર મહિલાઓ માટે રોજગાર ઉત્પન્ન કરીને, નરેગા મહિલાઓને આર્થિક સશક્તિકરણ કરવામાં અને મોટી સ્વતંત્રતા અને આત્મ-સન્માનનો આધાર આપવા માટે નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

૨. પુનઃ જીવંત

ધીરાજ સી., અને એચ. રાઓ, 'બદલાતા જાતિ સંબંધો: વિવિધ રાજ્યોમાં મનરેગાનો અભ્યાસ' (2010) 27 રાજ્યોમાં 102 જિલ્લાઓમાં જાતિ સંબંધો પર મનરેગાના પ્રભાવ ઉપરના તેમના અભ્યાસમાં અધ્યયનમાં જાણવા મળ્યું છે કે એમજીએનઆરઈજીએસ પછીના સમયગાળામાં મહિલાઓની તરફેણમાં લિંગ સંબંધો વધ્યા છે. એમજીએનઆરઈજીએસ હેઠળ સહભાગિતા દ્વારા મહિલાઓની આત્મ-સન્માન, આત્મ-છબી અને આત્મવિશ્વાસ સ્તરમાં સુધારો થયો છે. સ્વ-જૂથ સભ્યોએ લિંગ સંબંધોમાં બદલાવમાં ફાળો આપ્યો અને એમ.જી.ન.ન.આર.જી.એસ. એ આ ફેરફારોને એકીકૃત બનાવ્યા. એમજીએનઆરઈજીએસના અમલ પછી મહિલાઓ માટે ઘરેલું અને સમુદાય સ્તરે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પરિમાણો ધરાવતા લિંગ રિલેશન ઈન્ડેક્સ (જીઆરઆઈ) માં વધારો થયો છે. ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય, ભારત સરકાર, મનરેગા સમિતિ જાતિ અને સામાજિક વિષય પરના મનરેગા પર સંશોધન અધ્યયનની એક વિશ્લેષણ, 2005 (2006-2012) પ્રકરણ સશક્તિકરણ સૂચવે છે કે, ફેરણમાં સ્ત્રીઓ 93% સ્ત્રીઓની સહભાગીતા સૌથી વધુ હતી, જ્યારે ઉત્તર પ્રદેશ અને જમ્મુ અને કાશ્મીરમાં અનુક્રમે ૧% મહિલાઓની ભાગીદારી દર્શાવે છે.

૩. અભ્યાસના ઉદ્દેશો

વર્તમાન પેપર ત્રણ ઉદ્દેશો પર આધારિત છે. તેઓ નીચે મુજબ છે:

1. 2006 થી 2012 દરમિયાન મહિલાઓની ભાગીદારીના ટકાવારી ફેરફારનો અભ્યાસ કરવો
2. મનરેગા દ્વારા જાતિ અને સામાજિક સશક્તિકરણની તપાસ કરવી
3. મનરેગા ગુજરાત અને ઉત્તરાંચલમાં મહિલાઓની ભાગીદારીનો અભ્યાસ કરવો
4. મનરેગાની મર્યાદાઓની તપાસ કરવા અને થોડી ભલામણો સૂચવવા.

૪. પદ્ધતિ

હાલના અધ્યયનમાં, ગૌણ ડેટાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય (જીઓઆઈ) ની વેબસાઈટ, નરેગા અમલીકરણની સ્થિતિમાંથી માધ્યમિક ડેટા એકત્રિત કરવામાં આવ્યો છે. મનરેગામાં મહિલાઓની ભાગીદારીની ટકાવારીના સંદર્ભમાં બંને રાજ્યોની તુલનાત્મક ચિત્ર પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે.

પ. મનરેગા અને મહિલાઓની કેટલીક કાયદાકીય જોગવાઈઓ

રોજગાર પૂરો પાડતી વખતે, મહિલાઓને પ્રાધાન્યતા એવી રીતે આપવામાં આવશે કે લાભાર્થીઓમાં ઓછામાં ઓછા ત્રીજા ભાગ એવા મહિલાઓ હશે કે જેમણે યોજના હેઠળ કામ માટે નોંધણી કરાવી અને વિનંતી કરી હશે (નરેગા ૨૦૦, , અનુસૂચિ II,)) યોજના હેઠળની દરેક રોજગારના કિસ્સામાં, ફક્ત લિંગના આધારે કોઈ ભેદભાવ કરવામાં આવશે નહીં અને સમાન મહેનતાણું અધિનિયમ, 1976 (1976 ની 25) ની જોગવાઈઓ (એનઆરજીએ 2005, શેડ્યૂલ II, 34) સાથે કમ્પાઈલ કરવામાં આવશે.

જો કોઈ પણ સાઈટ પર કામ કરતી મહિલાઓની સાથે છ વર્ષથી ઓછી વયના બાળકોની સંખ્યા પાંચ કે તેથી વધુ હોય તો, બાળકોની દેખરેખ માટે આવા કામમાંના એકને પ્રતિનિધિત્વ કરવાની જોગવાઈ કરવામાં આવશે (નરેગા 2005, અનુસૂચિ II, 28) કેન્દ્રીય પરિષદના બિન-સત્તાવાર સભ્યોની કુલ સંખ્યાના ત્રીજા ભાગથી ઓછી મહિલાઓ રહેશે નહીં (એનઆરજીએ 2005, ભાગ II અને સેકંડ -3)દરના સમયપત્રકમાં કોઈ લિંગ આધારિત ભેદભાવ નથી (નરેગા 2005, ભાગ II, સેકંડ 3ii) ઘરથી પાંચ કિલોમીટરના ત્રિજ્યામાં કામ, કોન્ટ્રાક્ટરની ગેરહાજરી, સમયગાળાની પસંદગી કરવામાં રાહત અને મહિલાના રોજગારના મહિલાઓ જેવી કેટલીક જોગવાઈઓ, અમે ફક્ત મહિલાઓ માટે જ બનાવવામાં આવતી નથી, પરંતુ અમુક રીતે ગ્રામીણ મહિલાઓ માટે મદદગાર છે.

દ. મનરેગામાં મહિલાઓની ભાગીદારી

ગ્રામીણ વેતન રોજગાર કાર્યક્રમ તરીકે, મનરેગાએ તેની રચનામાં લિંગ ઈક્વિટી અને સશક્તિકરણને શામેલ કરવાની સુસંગતતાને માન્યતા આપી. અધિનિયમ અને તેના માર્ગદર્શિકા હેઠળ વિવિધ જોગવાઈઓ, તે સુનિશ્ચિત કરવાનું છે કે મહિલાઓને કામ કરવા માટે યોગ્ય અને સરળ ,ક્સેસ, યોગ્ય કાર્યકારી પરિસ્થિતિઓ, વેતનનું સમાન ચુકવણી અને નિર્ણય લેતી સંસ્થાઓ પર પ્રતિનિધિત્વ મળે.

નાણાકીય વર્ષ 2006-07થી નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ સુધીમાં લગભગ 53,000 કરોડ જેટલી રકમ મહિલાઓ માટેના વેતન પર ખર્ચવામાં આવી છે અને કુલ વ્યક્તિના દિવસોમાં લગભગ 47% ઉત્પન્ન મહિલાઓ દ્વારા કરવામાં આવી છે. આ અભ્યાસના તારણોએ સંકેત આપ્યો છે કે આવી સ્થાનાંતરણની અસર મહિલાઓના આર્થિક અને સામાજિક સશક્તિકરણ પર પડે છે. તે યોજનામાં મહિલાઓની વધુ ભાગીદારી અને ભાગીદારીમાં આંતર-રાજ્ય ભિન્નતાના કારણોસર સાહિત્યની સમીક્ષા પણ કરે છે. એકંદરે, મનરેગા મહિલાઓ માટે સકારાત્મક અને મહત્વપૂર્ણ યોજના રહી છે.

એકંદરે સહભાગીતા: રાષ્ટ્રીય સ્તરે, યોજનામાં મહિલાઓની ભાગીદારી વૈધાનિક લઘુત્તમ આવશ્યકતાને% 33% ને વટાવી ગઈ છે; નાણાકીય વર્ષ 2013-14માં, એકલા, મહિલા-રોજગારના દિવસો 50% ની નજીક હતા. નાણાકીય વર્ષ 2006-07 થી નાણાકીય વર્ષ 2013-14 સુધીમાં ઓલ ઈન્ડિયા (અખિલ ભારતીય કુલ તમામ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો માટે છે) ની ટકાવારી નીચે આપેલા કોષ્ટકમાં આપવામાં આવી છે:

ભારતમાં કુલ વ્યક્તિગત દિવસોમાં સ્ત્રી વ્યક્તિ દિવસોની ટકાવારી (%)								
વર્ષ	2006-07	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14
કુલ %	40	43	48	48	48	48	52	52.84

કોષ્ટકમાંથી અવલોકન: આ એવી પૂર્વધારણાને સમર્થન આપી શકે છે કે મનરેગા સ્ત્રીઓ માટે યોગ્ય અને અનુકૂળ કામની સ્થિતિ બનાવે છે. દાખલા તરીકે, મનરેગાએ ગામના 5 કિલોમીટર (કિ.મી.) ની અંતર્ગત કામ કરવાની નિયત જ્યાં નોકરી માટે અરજદાર રહે છે તે મહિલાઓ માટે યોજનાકીય ભાગીદારી શક્ય બનાવે છે, જેઓને રોજગારની મર્યાદિત તકો ઉપલબ્ધ હોય શકે છે, તેમના પરિવારની ભૂમિકા અને જવાબદારીઓ જોતાં.

૭. ગુજરાત અને ઉત્તરાખંડ રાજ્ય સિનસિંહે 2006-07 થી 2013-14 સુધીના સમૂહ અભ્યાસ અધ્યયન

આંતર-રાજ્ય ભિન્નતા: જોકે, મહિલાઓની ભાગીદારીમાં મોટા આંતર-રાજ્ય ભિન્નતા વધુ વિશ્લેષણ માટેના મુદ્દા રહ્યા છે અને રાજ્યોમાં ભાગ લેનારા ઉચા અને નીચા દર માટે કેટલાક પરિબલો જવાબદાર છે જેની નીચે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

- મજૂર બળમાં સ્ત્રી ભાગીદારીની સાંસ્કૃતિક સ્વીકૃતિ સ્વ-સહાય જૂથો (એસ.એચ.જી.) ના પ્રભાવ
- રાજ્ય અને સ્થાનિક સરકારના સ્તરે અસરકારક સંસ્થાઓ કે જે મનરેગામાં સ્ત્રી ભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપવા પ્રતિબદ્ધ છે.
- ગરીબ રાજ્યોમાં ઉચા રેશનિંગ, જેમ કે, હજી પણ છૂટક વેતનની ટકાવારી સ્ત્રીઓમાં છે. (માંગનું રેશનિંગ: નરેગા હેઠળ કામ કરવા ઈચ્છુક હોય અને રોજગાર માંગતા હોય તેવા ઘરોમાં પણ કામ આપવામાં આવતું નથી.) રેશનિંગ રાજ્યમાં જાગૃતિના અભાવને કારણે અથવા નીચી માંગ અને કામની મર્યાદિત પુરવઠાને કારણે પણ થઈ શકે છે. મનરેગા કરતા માર્કેટ વેતન વધારે છે ત્યાં પુરુષો બજારમાં નોકરી કરે છે અને મહિલાઓ યોજના અંતર્ગત રોજગાર મેળવે છે.
- મનરેગા જેવી વર્ક-સાઈટ સુવિધાઓની ઉપલબ્ધતા પણ સ્ત્રીઓ માટે એક વિશાળ નિષેધકારક છે.

કોષ્ટક: ગુજરાત અને ઉત્તરાંચલ રાજ્યનો તહેવાર

વર્ષ	ગુજરાત રાજ્ય વિગત		ઉત્તરાંચલ રાજ્ય વિગતો	
2006-07	મહિલાઓની ભાગીદારીની%	50	મહિલાઓની ભાગીદારીની%	30
2007-08	મહિલાઓની ભાગીદારીની%	47	મહિલાઓની ભાગીદારીની%	43
2008-09	મહિલાઓની ભાગીદારીની%	43	મહિલાઓની ભાગીદારીની%	37
2009-10	મહિલાઓની ભાગીદારીની%	48	મહિલાઓની ભાગીદારીની%	40
2010-11	મહિલાઓની ભાગીદારીની%	44	મહિલાઓની ભાગીદારીની%	40
2011-12	મહિલાઓની ભાગીદારીની%	45	મહિલાઓની ભાગીદારીની%	45
2012-13	મહિલાઓની ભાગીદારીની%	43	મહિલાઓની ભાગીદારીની%	46
2013-14	મહિલાઓની ભાગીદારીની%	44	મહિલાઓની ભાગીદારીની%	45

સોર્સ: www.mgnrega.nic.in

૮. મહિલાઓની ભાગીદારી પર મનરેગાની અસર

મહિલાઓની ભાગીદારીની વ્યવહારિક તેમજ વ્યૂહાત્મક આવશ્યકતાઓને પહોંચી વળવા મનરેગા નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવે છે. મહિલાઓની ભાગીદારી પર મનરેગાની અસર નીચેના પરિમાણો દ્વારા ચકાસી શકાય છે:

૮.૧ ઈનકોમ કન્સલ્ટશન ઈફેક્ટ્સ

આવક-વપરાશ અસરો દ્વારા, અમારું અર્થ મહિલા કામદારોની આવકમાં વધારો અને પરિણામે, તેમની વપરાશની બાસ્કેટ્સ પસંદ કરવાની તેમની ક્ષમતા. મનરેગાની તપાસમાં, વપરાશ પર વધુ ભાર આપવામાં આવે છે કારણ કે તે આવક-વપરાશને નક્કી

કરવા માટેનું મુખ્ય પરિબળ છે. અથવા ઘરના વડાને તેની આવક સમર્પિત કરે છે તો સશક્તિકરણનું તત્વ આવતું નથી. મનરેગા મહિલાઓને સ્વતંત્ર કમાણીનો અવકાશ આપીને સશક્ત બનાવે છે અને પોતાની જરૂરિયાતો માટે થોડી રકમ ખર્ચ કરે છે.

૮.૨ ઈન્ટ્રા-હાઉસહોલ્ડ ઈફેક્ટ્સ

મહિલાઓ તેમના પરિવાર માટે આર્થિક સંસાધનો વધારવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે પરંતુ તેમનો ફાળો અન્યાયિત રહે છે કારણ કે તેઓ નોંધપાત્ર રકમ ચૂકવેલા કામ કરે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, આંતર-ઘરેલું નિર્ણયોમાં પુરુષોનું વર્ચસ્વ જોવા મળ્યું છે. મનરેગાએ કેટલાક અવેતન કામોને પગારદાર કામમાં પરિવર્તિત કરવામાં નોંધપાત્ર અસર કરી છે અને ઘરની બાબતોમાં મહિલાઓની નિર્ણય લેવાની ભૂમિકાને વધારે છે.

૮.૩ સમુદાય સ્તર અસર

બંધારણની 73મી સુધારણા છતાં સ્થાનિક અને જિલ્લા કક્ષાના શાસન પ્રક્રિયામાં મહિલાઓની ભાગીદારી ઓછી છે. જોકે, ઘણા વિસ્તારોમાં મનરેગા લાગુ થયા પછી મહિલાઓની ભાગીદારીમાં વધારો થયો છે. મનરેગાના સંદર્ભે યોજાયેલી ગ્રામસભા સભામાં મોટી સંખ્યામાં મહિલા કાર્યકરો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. મહિલાઓનું સમુદાય સશક્તિકરણ આ અધિનિયમની એક મહાન સિદ્ધિઓ છે.

૮.૪ પસંદગીઓ અને ક્ષમતાની વૃદ્ધિ

મનરેગાએ મહિલાઓને સ્વતંત્ર આવકની તક આપીને પસંદ કરેલા સેટને વિસ્તૃત કર્યા છે. જો કોઈ સ્ત્રી ઘરના માથા પર આધારિત હોય તો તેની પસંદગી ધરગથ્યુ દિશાનો વિષય બને છે મનરેગાએ કમાણીના ઉપયોગ માટે મહિલાઓની પસંદગીમાં વધારો કર્યો છે.

૯. મનરેગા અને મહિલાઓની ખેંચાણ

૯.૧ બાળકોની સંભાળ સુવિધાઓની કોઈ પણ ઉપલબ્ધતા

અધિનિયમની મુખ્ય ખામીઓમાંની એક એ છે કે કાર્યસ્થળ પર સુવિધાઓની ઉપલબ્ધતા ન હોવા છતાં પણ એક્ટમાં આ જોગવાઈ શામેલ છે. વિવિધ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે મહિલાઓ તેમના બાળકો વિશે ચિંતિત રહે છે જ્યારે તેઓ મનરેગા વર્કસાઈટમાં કામ કરતી હોય છે ત્યારે પણ કેટલીક મહિલાઓ યોગ્ય બાળ સંભાળ સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ ન હોવાને કારણે મનરેગાની નોકરીની સુવિધાઓ સ્વીકારતી નથી.

૯.૨ જાગૃક્તાની નીચેનો સ્તર

ઘણા રાજ્યોમાં, કાર્યક્રમની પ્રક્રિયા અને હકદાર વિશે નીચી જાગૃતિ હોવાને કારણે, મહિલાઓની ભાગીદારી ઓછી છે. ઘણા પુરુષો કૃષિ પ્રવૃત્તિઓથી પીછેહઠ કરી દીધા છે અને મનરેગામાં કામમાં જોડાયા છે. કૃષિ ક્ષેત્રમાં ખાલી પડેલી આ જગ્યા પર મહિલાઓએ કબજો કર્યો છે.

૯.૩ કામની પ્રકૃતિ

મોટાભાગના અધ્યયનો ઘટસ્ફોટ કરે છે કે મહિલા કામદારો માટે પણ કામની પ્રકૃતિ મદદરૂપ નથી. મોટાભાગના પ્રોજેક્ટ્સ ગ્રામીણ જોડાણ અને ભૌતિક શક્તિના ઉપયોગની જરૂરિયાત મુજબના જળસંચયને લગતા સ્થાનિક જળ સંસ્થાઓના નવીનીકરણ સાથે સંબંધિત છે, પુરુષ કામદારો મહિલા કામદારોને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

૯.૪ વર્કસાઈટ સુવિધાઓ અભાવ

પીવાના પાણીની સુવિધા, આરામની જગ્યા, ચેન્જિંગ રૂમ, પ્રાથમિક સારવાર અને બાળકો માટે મનોરંજન સુવિધાઓ વગેરેની જોગવાઈ માટે મનરેગા ભંડોળ ફાળવવામાં આવ્યું છે, જો કે, મોટાભાગના અભ્યાસોએ અહેવાલ આપ્યો છે કે પીવાના પાણીની સુવિધા સિવાય અન્ય તમામ સુવિધાઓ સામાન્ય રીતે ગેરહાજર હતી.

૯.૫ કરારકોની ગેરકાયદેસર હાજરી

કામદારોની સતત ગેરકાયદેસર હાજરી એ કામની ઉપલબ્ધતા અને મહિલાઓ માટે તેના ફાયદાને અસર કરતી એક નોંધપાત્ર નકારાત્મક પરિબલ છે. વર્કસાઈટ્સ પર જ્યાં કોન્ટ્રાક્ટરો હાજર હોય ત્યાં મહિલા કામદારો કરાર મુક્ત વર્કસાઈટ્સની તુલનામાં પરેશાન થવાના ભય હેઠળ છે.

૯.૬ ગ્રામસભામાં મહિલાઓની ઓછી ભાગીદારી

ગ્રામસભાઓમાં મહિલાઓની ઓછી ભાગીદારી એ બીજી મુખ્ય ખામી છે. નરેગા કાર્યોના અમલીકરણને લગતા નિર્ણયો ગ્રામસભાઓમાં લેવાના હોવાથી અને ગ્રામસભામાં મહિલાઓની ભાગીદારીની ગેરહાજરીમાં નીતિઓ મહિલાઓની જરૂરિયાતો અનુસાર ઘડવામાં આવતી નથી.

૯.૭ સૂચનો

કાર્યક્રમની મર્યાદિત સફળતાનું મુખ્ય કારણ છે. નબળું આરોગ્ય અને સાક્ષરતા તેમજ ઘરકામ અને દેખભાળની મુખ્ય જવાબદારીને જોતાં, સ્ત્રીઓ ફક્ત ઉપલબ્ધ કાર્ય માટે આશ્રય રાખે છે. મહિલાઓની આવી ઉત્પન્ન સ્થિતિને સુધારવા માટે, નીચે જણાવેલ સૂચનો ખૂબ જ મદદરૂપ થઈ શકે છે.

૯.૮ ગ્રામસભામાં મહિલાઓની ભાગીદારી

આ સંસ્થાઓમાં મહિલાઓની ભાગીદારી ખૂબ નજીવી છે. નરેગા કાર્યોના અમલીકરણ સાથે સંબંધિત નિર્ણયો ગ્રામસભાઓમાં લેવાના હોવાથી, સમાજમાં તેમના ઉત્થાનની તાત્કાલિક જરૂરિયાત હોવાથી મોટાભાગની મહિલાઓએ ગ્રામસભાની ચૂંટણીઓમાં ભાગ લેવો જરૂરી છે.

૯.૯ ગરીબીની અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ

આ કાર્યક્રમ ગરીબી અને સ્ત્રોતોની સમજના વ્યાપક વિસ્તરણ દ્વારા ગરીબી અને વિકાસ પર વધુ ખીલ પાડશે. પહાડી પ્રદેશોમાં ગરીબી અને નબળાઈઓને દૂર કરવા મનરેગા રોકડ આવકના વધારાના સ્રોત તરીકે કામ કરે છે. પ્રોગ્રામને લોકોના રોજિંદા જીવનમાં પોતાને મિશ્રિત કરવા, અને ઈકોલોજીકલ ગરીબીને સંબોધવાની અને પ્રોગ્રામની ડિઝાઈનમાં યોગ્ય ફેરફાર દ્વારા માત્ર આવકની ગરીબીને દૂર કરવાની રીતો શોધવાની જરૂર છે.

૯.૧૦ ઝડપી મોબાઈલ બેંકિંગ દ્વારા ચુકવણી

સ્ત્રીઓને કેટલીક બચત કરવાની મંજૂરી આપવાની સંભાવના એ આ પ્રોગ્રામની મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધિ છે. સરળતાથી સુલભ બેંક ખાતાઓ દ્વારા વિશિષ્ટ ખરીદી તરફ બચાવવા માટેની તેમની ક્ષમતાને સરળ બનાવવી એ સુખાકારીને વધારવાનો એક માર્ગ છે. હાલમાં, જ્યારે પણ બેંક અથવા પોસ્ટ ઓફિસમાં નાણાં જમા થાય છે, ત્યારે ઘણી વાર સુલભ મુશ્કેલ હોય છે, વારંવાર

ઉપાડને અસુવિધાજનક બનાવે છે, અને તેથી સંપૂર્ણ રકમ ઉપાડવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે. ઝડપી મોબાઇલ બેંકિંગ દ્વારા ચુકવણીની વધુ સારી સિસ્ટમ એ સમયની મહત્વની આવશ્યકતા છે.

૯.૧૧ સ્થળની માલિકીની સમજૂતી સોંપણી

કોન્ટ્રાક્ટરની સતત ગેરકાયદેસર હાજરી એ નોંધપાત્ર નકારાત્મક પરિબળ છે જે કામની ઉપલબ્ધતા અને સ્ત્રીઓ માટે તેના કાયદાઓને અસર કરે છે. વર્કસાઇટ્સ પર જ્યાં કોન્ટ્રાક્ટરો હાજર હોય ત્યાં મહિલા કામદારો કરાર મુક્ત વર્કસાઇટ્સની તુલનામાં પરેશાન થવાના ભય હેઠળ છે તેથી, કરારની સોંપણી માટેનું પ્રથમ મહત્વ સ્થળના માલિકને આપવું જોઈએ.

૯.૧૨ વેતન ચુકવણીની સિસ્ટમ

મહિલાઓ માટે વિશેષ નિવેદનો (એસઓઆર) ની રચના કરો, પ્રાધાન્યપૂર્વક વ્યવસ્થિત સમય અને ગતિ અભ્યાસ કરવા દ્વારા, તેઓ સુનિશ્ચિત કરે છે કે તેઓ નિર્ધારિત લઘુત્તમ વેતન મેળવે છે અને મહિલા કામદારો સહિત તમામને 100 દિવસનું કામ પૂરું પાડે છે, કારણ કે આ મહિલાઓની પ્રક્રિયાને વેગ આપશે સશક્તિકરણ.

૧૦. મનરેગા નીતિઓમાં જાતિ સમાનતા

આર્થિક અને સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં સતત લિંગ અસમાનતાને દૂર કરવા માટે પહેલેથી જ જગ્યાએ મશીનરીને ફરીથી ચલાવવું એ મોટો પડકાર છે. મહિલા હિતોની જરૂરિયાત અને તેમના સશક્તિકરણ માટે ઉત્પાદક સંપત્તિના નિર્માણ અને જાળવણીના સામાજિક હિસાબ-તપાસણી ના સંચાલન અને સામાજિક ઈસડિટમાં મહિલાઓની પૂરતી સંખ્યાને સમાવિષ્ટ કરવી ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. ઉત્પાદક સંપત્તિ અને જાતિ સહિતના, સહભાગી ગ્રામીણ સંસ્થાનોના સંચાલન માટે સમાનતા આધારિત અધિકારોને જોડતી એક સંકલિત અભિગમ, ટકાઉ વિકાસ માટે સમયની આવશ્યકતા છે.

૧૧. સહાય સહાય ગ્રુપ્સ (એસએચજીએસ) ની ભૂમિકા

સ્વતઃ જૂથો એ તળિયાના સ્તરે સંભવિત સંસ્થાનોમાંનો એક છે, જે ઉત્પાદક સંપત્તિના નિર્માણમાં ખાતરી આપી રોજગારના લૈંગિક પ્રતિભાવના અમલીકરણના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય છે. તેમ છતાં, કૌશલ્ય તાલીમ દ્વારા સ્વ-જૂથના સભ્યોની ક્ષમતા-નિર્માણમાં સુધારો અને ઉત્પાદક સંપત્તિના નિયંત્રણના અધિકારમાં લિંગ સમાનતાના ફરજિયાત પગલાને ગંભીર બનાવ્યો છે, તો જ સ્વ-જૂથો માટે મનરેગા હેઠળ ગ્રામીણ વિકાસ માટે અસરકારક એજન્સી તરીકે કાર્ય કરવું શક્ય બનશે.

૧૨. નિષ્કર્ષ

- મહિલા સશક્તિકરણના સંદર્ભમાં, એક નોંધ છે કે તેમ છતાં મહિલા સશક્તિકરણ અથવા લિંગ સમાનતા એ મનરેગાનો ઉદ્દેશ નથી, તે ટ્રિગર પ્રક્રિયાઓ કરી શકે છે અને કરે છે, જે મહિલા સશક્તિકરણમાં વધારો કરે છે. આ કારણ છે કે મનરેગા પ્રદાન કરે છે
- મહિલાઓ, બંને મજૂર બજારમાં રોકાયેલા અને ઘર બનાવનારા તરીકે કામ કરે છે, ન્યુનતમ વેતન મેળવવાની તક છે અને ગ્રામસભા, સામાજિક ઓડિટ વગેરે જેવી ગ્રામ્ય કક્ષાની સંસ્થાઓમાં ભાગ લે છે.
- સમુદાય આધારિત સંગઠનો દ્વારા મહિલાઓની મોબિલાઇઝેશન આઉટરીચ સુધારો થયો છે અને જાગૃકતા પેદા કરાયેલા અને યોજના તમામ પાસાઓ મહિલાઓની ભાગીદારીને વધી ફાળો આપ્યો હતો.

- સ્ત્રીઓ કુદરતી સામાન્ય સંપત્તિ સંસાધનો જેવા કે પાણી, બળતણ વગેરે પર ખૂબ આધાર રાખે છે, અને મનરેગા કુદરતી સંસાધનોના પુનર્જીવનમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે, તેથી આ યોજના મહિલાઓની આજીવિકા સુરક્ષાને મજબૂત બનાવે છે.

સંદર્ભસૂચિ

1. ખેરા, આર., અને નાયક, એન. (2009) 'વુમન વર્કર્સ એન્ડ એનઆરએજીએની અનુભૂતિ'. આર્થિક અને રાજકીય સાપ્તાહિક, 44, 49-57.
2. દર્શન, આરએમ, 'ભારતનો રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી અધિનિયમ: હિમાચલ પ્રદેશ, કેરળ અને રાજસ્થાનમાં મહિલાઓની ભાગીદારી અને અસરો, વિકાસ અધ્યયન સંસ્થા (આઈડીએસ) 2011.
3. ધીરરાજ, સી. અને એચ. રાવ, 'બદલાતા જાતિ સંબંધો: વિવિધ રાજ્યોમાં એમજીએનઆરઈજીએસનો અભ્યાસ' હૈદરાબાદ: રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ વિકાસ સંસ્થા (એનઆઈઆરડી), 2010.
4. મનરેગા સમિતિ 2006-2012, ભારત સરકારના ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય.
5. રત્ના, એમ. સુદર્શન., નરેગામાં મહિલાઓની ભાગીદારી: વેતન કામ અને સંભાળ વચ્ચેનો ઇન્ટરપ્લે, (2010)
6. રમેશ, જી., અને કુમાર, ટીકે (2009). 'ગ્રામીણ મહિલા સશક્તિકરણનો પાસું: આંધ્રપ્રદેશના કરીમનગર જિલ્લાનો અભ્યાસ'. કુરુક્ષેત્ર, 58, 29-30.
7. હઝારિકા, પીજી, 'યોગ્ય અધિકાર કામ દ્વારા મહિલા સશક્તિકરણ અને લિંગ સમાનતાને પ્રોત્સાહન: આસામ રાજ્ય (ભારત) માં રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી કાર્યક્રમ (એનઆરઈજીપી) ની અમલીકરણ: એક કેસ અધ્યયન' (2009).
8. હોમ્સ, આર., એસ. રથ, અને એન. સદાના, 'પરિવર્તન માટેની તક? લંડન: મહાદેવ ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર ગેરંટી અધિનિયમ, લંડનનું જાતિ વિશ્લેષણ: વિદેશી વિકાસ સંસ્થા અને ભારતીય દલિત અધ્યયન સંસ્થા, (ફેબ્રુઆરી 2011).